

ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՆՈՐ ՆՅՈՒԹԵՐ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՎԻՃԱԿԻ ՄԱՍԻՆ (1912—1913 թ. թ.)

Մայր Աթոռ Ս. էջմիածնի ձեռագրատանը գտնվում է մի արժեքավոր ձեռագիր, № 49 ժամանակավոր համարի տակ, որտեղ գտնվում են նոր նյութեր՝ եղեռնից առաջ Արևմտահայաստանում հայ ժողովրդի վիճակի մասին:

Ձեռագրում հանգամանորեն խոսվում է 1912—1913 թվականներին Կոստանդնուպոլսի Հայոց Պատրիարքարանի և եվրոպական մի շարք դեսպանատների միջև եղած այն պաշտոնական տեսակցությունների մասին, որոնք վերաբերում են զավառներում հայ ժողովրդի վիճակին:

Հայոց Պատրիարքարանի կողմից զանազան առիթներով այդ տեսակցություններին անձամբ մասնակցել են Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարք Հովհաննես արքեպիսկոպոս Արշարունի (1911—1913 թ. թ.), Հմայակ եպիսկոպոս Դիմաքսյանը, Գրիգոր Զոհրապը, Համբարձում Պոյաճյանը (Մուրադ), Նշան Գալպաճյանը, Գարայանը, Զավարյանը, բժիշկ Զավրիկը և այլ անձինք:

Այդ տեսակցությունները տեղի են ունեցել Պոլսում, կա՛մ Հայոց Պատրիարքարանում և կա՛մ եվրոպական պետությանց դեսպանատներում, Բալկանյան երկու պատերազմների ժամանակաշրջանում: Այդ խոսակցությունները սկսվել են 1912 թվականի նոյեմբերի 13-ից և տևել են մինչև 1913 թվականի նոյեմբերի 22-ը:

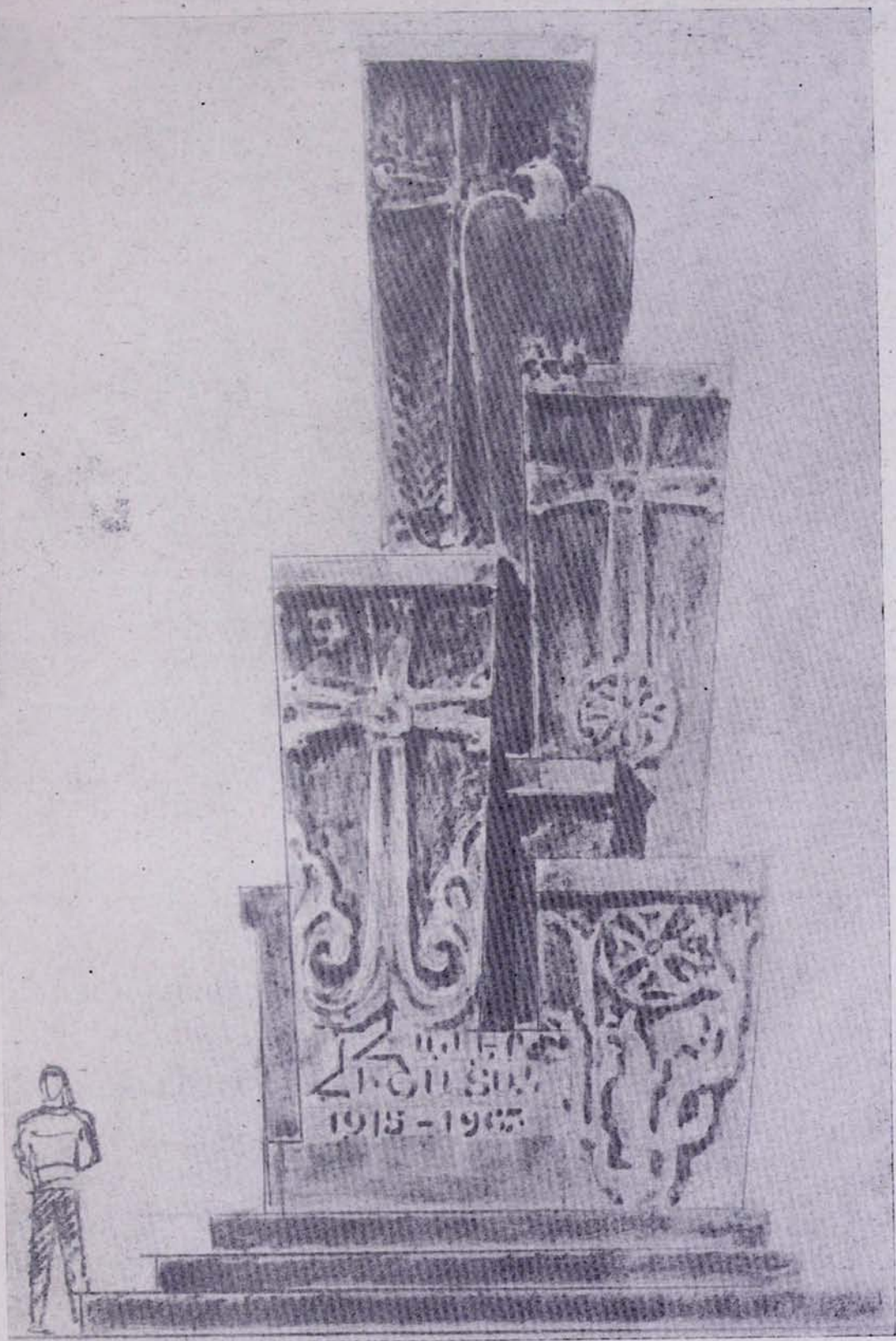
Արևմտահայերի ներկայացուցիչները տեսակցել են Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստր Ս. Գ. Սազունովի, նույն մինիստրության արևելյան գործերի տնօրեն՝ իշխան Տրուբեցկու, Պոլսի ռուսական շեսպան Դը Գրիսի, դեսպանատան առաջին թարգման Ա. Մանդրլտամի, խորհրդական Կուլկինի, Պոլսի գերմանական դեսպան Վանգենհայմի, դեսպանատան առաջին թարգման կոմս Փանիցի, այլ թարգման ղեկու. Շյոնբերգի, գերմանացի հայասեր ղեկու. Լեփսիուսի, Պոլսի

անգլիական դեսպան սըր Զերալդ Լոուտերի, դեսպանատան առաջին թարգման միստեր Ֆից Մորիսի, Պոլսի ֆրանսիական դեսպան Օգյուստ Բուպի, դեսպանատան առաջին թարգման Լըդուի, Պոլսի ավստրիական դեսպան մարկիզ Փալլավինի, դեսպանատան խորհրդական Էդուար Օտտոյի հետ: Հայոց Պատրիարքարանի ներկայացուցիչները տեսակցություններ են ունեցել նաև Պոլսի իտալական դեսպանատան գործերի հավատարմատար կոմս Նանի Մոլենիկոյի, Բուրքիայի ներքին գործերի մինիստր Բալիսթրինի, իթթիհատական հալիլ բեյի և մի քանի այլ անձանց հետ:

Վերոհիշյալ տեսակցություններից բացի, 1913 թվականի ապրիլին Մերսինի նավահանգստում խարսխած գերմանական ռազմաքաղաքական հատման հրամանատար Պասխենը հատուկ տեսակցություն է ունեցել Կիլիկիայի Սահակ Բ կաթողիկոս հայապալանի հետ, իսկ շուրջ օր հետո, որպես փոխայնչություն, կաթողիկոսի անունից, Գրիգորիս վարդապետ Պալաթյանը տեսակցել է նույն հրամանատարի հետ:

Բոլոր այս տեսակցությունները նկարագրվում են մանրամասնությամբ և շատ անգամ հարց ու պատասխանի ձևով:

Սույն ձեռագիրը ներկայացնում է տեսակցություններին ներկա եղող Պատրիարքարանի ներկայացուցիչներից իրազեկ մեկի զեկուցագիրը մի ստվար հատորում, որ հետագայում ուղարկվել է Ս. էջմիածին՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանին (1911—1930), որպես հայ ժողովրդի Գերագույն Հոգևոր Պետի: Ձեռագրում գտնվում են նաև անշատ հինգ թղթեր, որոնք սեպագրություններ են այլ տեսակցությունց: Առաջինը կրում է շաբաթ, 7/20 փետրվար 1915 թվականը, իսկ երկրորդը՝ մարտ, 1915 թ.: Վերոհիշյալ հինգ թղթերը, հակառակ որ գրված են ավելի ուշ շրջանում, այսինքն ձեռագրում նշված վերջին տեսակցությունից

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒՌՈՒՄ ԿԱՌՈՒՑՎԵԼԻՐ ՆԱՀԱՏԱԿԱՑ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆԻ ՆԱԽԱԳԾԵՐԻՑ

(Հեղինակ՝ ճարտարապետ Ռ. Իսրայելյան)

գործը մեկուկես տարի հետո (1915 թ. փետրվարին և մարտին), սակայն շոշափում են նույն հարցն ու խնդիրները, և օրգանական կապված լինելով նախորդների հետ, խիստ անհրաժեշտ ենք գտնում դրանց հրատարակումը ևս, որ տալու ենք աշխատության վերջում: Այսպիսի կողմից վերջին այս տեսակցություններին մասնակցել են Զավեն Պատրիարքը, Պոլսի հայոց բաղապական ժողովի ատենապետ զոկոյ. Դավթյանը, պրոֆ. Զախարյանը և Մինաս Զերազը:

Ստորև տալիս ենք այդ ձեռագրի սիգնատուրան.
ԹԵՐԹԵՐԸ՝ 185, —ՊՐԱԿՆԵՐԸ՝ 12, յուրաքանչյուրը 16 թերթից:—ՄԵՆՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ 24×17×2 սմ.:—ՆՅՈՒՆԸ՝ պիտակ հաստ թուղթ:—ԿԱԶՄ՝ շունի:—ՊԱՆԿԱՆԸ՝ չկան:—ՎԻՃԱԿԸ՝ բավարար, սակայն պրակները բաժանված են միմյանցից:—ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ միասյուն:—ԴԱՏԱԿԸ՝ թղթեր՝ 1րդ, 3րդ, 83րդ—84րդ, 108րդ—109րդ, 144րդ, 146րդ—147րդ, 172րդ—185րդ:—ՏՈՒՆԸ՝ 23:—ԳՆՈՒՄՆԵՐԸ՝ թուղթը ինքնին զծավոր է:—ԳԻՐԸ՝ շեղագիր:—ԳՐԻՋԸ՝ հավանաբար Պատրիարքությանի իրազեկ ներկայացուցիչներից մեկը:—ԺԱՄԱՆԱԿԸ՝ 1912—1913 թ. թ.:—ՎԱՅՐԸ՝ Կոստանդնուպոլիս:—ՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ սույն ձեռագիրը հանված է Մայր Աթոռի արխիվից:

Հրատարակության տալով արխիվային այս նոր փաստաթղթերը, կարծում ենք, որ դրանք նոր լույս կսփռեն հայկական եղեռնի տխուր պատմության վրա:

**Թ. 4ա.—Մասնավոր տեսակցություն
ռուս դեսպան պր. Դը Գիրսի հետ,
հանուն ամենապատիվ սրբազան պատրիարքին
և Ալեքսանդր կեղրոնական վարչության
(Ռուս դեսպանատան մեջ)**

Դ. 13 նոյեմբերի 1912 (ֆրանսերեն):

Ռուս դեսպան Դը Գիրս¹ ընդունելով Պատրիարքարանի ներկայացուցիչները իր աշխատության սենյակը, նախ և առաջ կհարցնե, թե ի՞նչ է մեր փափագը: Ներկայացուցիչները պարզելով Անագոլուի հայ ժողովրդյան տագնապալի և անհանուրժեի վիճակը՝ կյանքի, ինչքի և պատվի շարունակական անապահով կացության և հաճախակի սպանությանց, թալանի, առևանգման և այլ այս կարգի անարդարությանց բերմամբ, կհայտնեն, թե հայ ժողովուրդը, այլևս հուսահատ Օսմանյան Սահմանադրութենեն ևս՝ կգիմե գաղթի: Ուստի կխնդրվի, որ Բալկանյան պատերազմով հառաջ եկած նոր կացության բերմամբ, հայ բազմաշարժ ժողովուրդին ևս դարավոր զրկանքներուն վերջ մը տրվի, արմատական բարեկարգությամբ ապահովվելու հա-

մար հայոց խաղաղ զարգացումը, արժանացնելով դիրքն մարդկային ամենատարրական իրավունքներուն:

Դեսպան—Պարոններ. գիտեք, որ իմ դիրքս փափուկ է: Ես հոս ներկայացուցիչն եմ կառավարության մը, ու իմ պարտականությունս է բարվոք հարաբերություն մշակել օսմանյան կառավարության հետ, ուստի ստիպված եմ շատ վերապահ լեզվով խոսիլ, վստահ լինելով, որ հարկ եղածը պիտի հասկընաք: Ես շատ կսիրեմ հայ ժողովուրդը, որուն համար մեծ համակրանք ունիմ: Նույն համակրանքը ունի նաև իմ կառավարությունս, ու ասոր ապացույցն է հայոց գոհացուցիչ վիճակը Կովկասի մեջ, ուր Զեր Կաթողիկոսությունը այնքան հարգված է մեզմե: Արդ, այժմ հաճեցեք ըսել, թե ի՞նչ դարման կառաջարկեք հայոցդ անախանձելի վիճակին հիմնական բարվոքման համար:

Պատասխան—Երկար տարիներն ի վեր Թրքահայաստանի բարեկարգության հարցը հուզված է, դժբախտաբար որեւէ գոհացուցիչ լեքի հանգած չէ: Օսմանյան կառավարությունը ո՛չ բարի կամեցողություն և ո՛չ ալ կարողություն ունի կյանքի, ինչքի և պատվի ամենատարրական պահանջները հայ ժողովրդյան գոհացնելու:

Եվրոպական պետությունները նմանապես չեն ըրած որեւէ լուրջ միջամտություն՝ գործադրել տալու համար Բեռլինի 61-րդ հոդվածը²: Մակեդոնիո մեջ պետությանց ի գործ դրած կոնտրոլը իսկ չկրցավ որոշ արդյունքի մը հանգիլ, իրենց պետությանց անհամբարաշխության և օսմանյան պետության արգելքներուն պատճառով: Ներկա պարագաներու մեջ կմնա մեզ մեկ բան խնդրել՝ Եվրոպական պետության մը թեարկությունը Թրքահայաստանի վրա: Ռուս պետությունը, իբրև մերձավոր դրացի հզոր պետություն, կրնա իր թեարկությունը և պաշտպանությունը ընծայել մեզ: Իհարկե խոսք չենք ընել տիրապետության մասին, բայց կարելի է Թրքահայաստանի մասին հարմար կարգադրություն մը ընել. օրինակ, ինչպես Բոսնա-Հերսեքի³ վարչությունը ժամանակին հանձնրվեցավ Ավստրո-հունգարական պետության, նույնպես Թրքահայաստանը ևս բարեկարգելու հոգն կրնա հանձնվիլ ռուս պետության:

² Խոսքը 1878 թվականի հուլիսին Բեռլինի վեհաժողովում ընդունված պայմանագրի 61-րդ հոդվածի մասին է, որտեղ նախատեսվում էր անցկացնել բարենորոգումներ Արևմտյան Հայաստանում:

³ Հարավսլավիայի Բոսնա և Հերցեգովինա նահանգը:

¹ Ցարական Ռուսաստանի դեսպանը Կոստանդնուպոլսում:

Դեսպան—Ադոր ժամը դեռ եկած չէ. նախ Բալկանյան պատերազմը պետք է վերջանա, անկե վերջն է, որ զանազան լուծման կարող խնդրոց համար, եվրոպական պետությունները «կոնֆերանս» մը պիտի ընեն, այդ առնին իմ կառավարությունը նախաձեռնարկ պիտի լինի Ձեր խնդրույն համար:

Բայց, ըսեք կադաշեմ, Ձեր այս դիմումը հանուն ամբողջ ազգի՞ն է:

Պատասխան—Այո՛, հանուն ամենապատիվ սրբազան պատրիարքին կիսոսինք, և թե առ այս պահանջված «մանդան»⁴ Ազգային կեդրոնական վարչությունը տված է մեզ:

Դեսպան—Ո՛չ, հարցս այդ չէ, Ձեր մեջ քաղաքական կուսակցություններ կան, անոնք ալ ձեզ հե՛տ են:

Պատասխան—Այո՛, արդեն այդ կուսակցությունները, դաշնակցական թե հնչակյան, Կեդրոնական վարչության մեջ իրենց ներկայացուցիչները ունին:

Դեսպան—Շատ համոզված չեմ ասոր և կցավիմ, որ դաշնակցական կուսակցության ընթացքը ազգին համար վնասակար եղած է. ազգին ուժը իր ամբողջական միությունը մեջ է:

Դեսպանը ավելցուց, թե անմիջապես իր կառավարության պիտի հաղորդե հայ ազգին հայտնած այս բաղձանքները, թե իր կառավարությունը հայոց հետ միշտ համակրությամբ վարված է, թեև ժամանակ մը չափով մը կասկած գոյացավ հայոց մասին, և դաշնակցությունն ալ կառավարությանս հակառակ ընթացքի մեջ գտնվեցավ, բայց հայ ազգը վստահ կրնա լինել, թե մեր համակրությունը միշտ կշարունակվի: Դուք գիտեք, թե կառավարությունս Սան Ստեֆանուի դաշնագրին⁵ մեջ ի՛նչ տեղ տված է իրեն, և եթե Բեռլինի դաշնագրին մեջ գանցառություններ եղան, հանցանքն իրը չէր:

Պատվիրակներու կողմն դեսպանին ուշադրության հանձնվեցավ իսլամ դադթականներու (Ռումելիեն փախստական) օսմանյան կառավարության կողմն Հայաստան ղրկվելու երկուշի պարագան:

Դեսպանը պատասխանեց, որ որոշ բան մը ըստե՞ն իսլամ օադթականներու Հայաստան ներկայիս ղրկվելու մասին:

Պատասխանվեցավ թե ոչ, բայց յուզվիո ոտ կատարված իրողության մը առջև գտնվինք հառաչիկային:

Դեսպանը խոստացավ այս մասին մասնավոր ուշադրություն ընծայել, և երկյուղեն-

րու իրականացման սկսման պարագային անմիջապես տեղեկություն տալ իրեն:

Դեսպանը գովեստը ըրավ Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետին, հարցնելով որ նորին Սրբությունը թրքահայոց մեջ ի՛նչ աստիճանի համակրություն և հեղինակություն կվայելի:

Պատասխանվեցավ որ նորին Ս. Օծություն Սրբազան Հայրապետը բոլոր հայոց հոգևոր բարձրագույն Պետը լինելով և անկե ընտրվելով, շատ հարգված է մասնավանդ թրքահայ իր ժողովուրդին:

Դեսպանը դարձյալ խոստացավ որ իր կառավարության կարևորը պիտի գրե և երբ պատեհ ժամանակը գա, մեր հարցին նախաձեռնությունը պիտի ստանձնե, և մասնավոր հոգ պիտի տանի, որ հայ ժողովուրդը վրեժ-խնդրության կրկին զոհ չերթա:

Դեսպանը այս առթիվ հայտնելով որ ինք կհետևի հայ մամուլի տեղվույս հրատարակությանց, զնահատությունն հայտնած է այս միջոցին Պոստահայ մամուլին չափավոր ընթացքին:

Թ. 141բ.—Տեսակցություն մը գերմանական դեսպան պր. Դը Վանգենհայմի հետ

21 նոյեմբեր 1912:

Կատարելով հանձնարարությունը, զոր Ձեր բարձր սրբազնությունը ըրավ ինձի, երեկ պատիվ ունեցա խոսելու անձնական այցելությանս միջոցին նորին վսեմության Պարոն Դը Վանգենհայմի, դեսպան Գերմանիո, մարդասիրական պարտավորության մասին, զոր Ձեր բարձր սրբազնությունը և հայ ազգը կսպասե գերմանական կառավարութենին:

Իբր իմ անձնական գաղափար, ըսի, թե համոզված ըլլալով հանդերձ կառավարության կողմն հայ ազգին հանդեպ մասնավորապես աննպաստ դիտավորությանց բացակայությանը 1894—1897 դեպքերու միջոցին, գերմանական շահերու պահանջմանցը անագորույն հետևանքը եղած է այն առնե գերման դիվանագիտության համիդական կառավարության հանդեպ չափազանց համակիր դիրք մը քննելը, որ մեծապես խոցեց հայ ժողովուրդին սիրտը: Մանրացա մասնավորապես այն ժամանակի ի վեր կացության կրած փոփոխությունը վրա: Այժմ գերման ազգը ահագին շահեր ունի Կիլիկիո մեջ, ուր անոնց բեղմնավորումն համար իրեն անհրաժեշտ են ժողովուրդին հոժար տրամադրությունը և ժրաշան աշխատությունը: Արդ, այդ միջավայրին մեջ հանրային տրամադրության ար-

⁴ Կիզադրություն:

⁵ Խոսքը 1878 թվականի փետրվարին Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածի մասին է:

տաճառայությունը ամենին կարող է բանիմաց աշխատության ամենին հարմար տարրը հայ ժողովուրդին է, որու գոյությունը պաշտպանելը այսօր կնշանակի վաղվան դերմանական շահերը պաշտպանել:

Այս բացատրությունն ենք, դեսպանին հաղորդեցիք Ձեր բարձր սրբազնության օրհնագիր բարենները և ըստ, թե ապահովության վրդովումը սպառնացող վտանգին առջև, զորարդեն ուշադրության առած են պետությունները, հայոց պատրիարքը մասնավորապես կիսնդրեն, որ երկրին իրական շահերուն և իր հոտին պաշտպանությանը կրկին և համարաշխ տեսակետեն, որ պետք եղած դիվանագիտական ազդեցությունը գործածվի ու իրական հսկողությունը կատարվի, որպեսզի կիրկվյան այնքան եղեռնական արկածներով տառապած միջավայրը զերծ մնա նոր դժբախտությունների:

Ավելցուցի նաև, թե այս հոգածությունը նշանակիչ արտահայտություն մը պիտի ըլլա գերման ազգին և կառավարության տրամադրությանցը նոր երևույթին՝ դեպի հայ ժողովուրդը:

Նորին վսեմությունը պատասխանեց, թե ինչ որ ըլլա օսմանյան ժողովուրդին վրա օտար մարտանավերու ներկայությունը միջազգային օրինական տեսակետով արդարացիորդ դիվանագիտական բանաձևը, դեսպանատուները չեն մտադրած օտար հպատակաց պաշտպանության վրա կեդրոնացնել միայն իրենց հոգածու ջանքերը: Նպատակը ընդհանուր ապահովությունը ամրացնելն է:

Պարոն Դը Վանգենհայմը ըսավ նաև, թե կիրկվյան ծովափին վրա գտնվող գերման մարտանավերու հրամանատարներուն ուղղելիք հրահանգին մեջ պիտի ճշտե գերման շահերու ապահովությունը հպատակներու կենաց և ինչիցը ապահովությանը մեջ շմասնավորելու, այլ միջավայրին սրտադրիչ ուժերուն ալ գոյությունը անվթար կացուցանելու պետքը:

Ապահովության խանգարումը ահագին կորուստ մըն է ինքնին գերման շահերուն համար: Պիտի հանձնարարե հետևապես, որ հրամանատարները երկրին ընդհանուր ապահովությունն ալ նկատի առնեն և կարելի եղած օժանդակության մեջ գտնվին ի պահանջել հարկին:

Իմ խնդրանքս վրա, դեսպանը խոստացավ նաև հրահանգ տալ Ադանայի հյուպատոսին, որ ավելի սերտ հարաբերություններ մշակե հայոց առաջնորդին հետ, որպէսզի կարենա անկե տեղեկանալ երկրին իրական կացությանը:

Թ. 6թ.— Մասնավոր տեսակցություն անգլիական դեսպան սըր Ջերլդ Լոուտերի հանուն ամենապատիվ սրբազան պատրիարք Բոր և ազգային կեդոնական վարչության (Անգլիական դեսպանատան մեջ)

Բշ. 24 դեկտեմբեր 1912 (Անգլերեն լեզվով):

Պատվիրակ — Նորին սրբազնություն հայոց պատրիարքը պաշտոն տված է Ձեր վսեմության ներկայանալ, իր ողջույններն հաղորդել Ձեզ, ինչպես նաև իր երախտագիտությունը այն համակրության համար, զոր ցույց տված եք հանդես իր տառապյալ հոտին, խնդրել միանգամայն, որ իր ժողովուրդը Ձեր մասնավոր ուշադրության առարկան հաճիք ընել ներկա ժամանակին մեջ և Ձեր թանկագին ազդեցությունը գործածել ի նպաստ անոնց:

Դեսպան—Շնորհակալ եմ, ի՞նչ կուզեն հայերը:

Պատվիրակ—Գիտեք արդեն, թե ի՞նչ էր հայոց վիճակը հին ութիմի միջոցին: Հայերը նոր ութիմին փարեցան անկեղծությամբ և ամենայն հավատարմությամբ, և անոր հաջողության համար աշխատեցան, բայց հարկ չէ Ձեզ բացատրել, թե ո՞րքան դառն հուսախաբություն մը ունեցան:

Դեսպան—Թեև փափուկ խնդիր մըն է մեզ համար, բայց ես նախարարներուն քանիցս խոսած եմ:

Պատվիրակ—Անդադար տեղեկություններ կհասնին Պատրիարքարան ոճիրներու մասին, որ դեռ կգործվին հայաբնակ զավատներու մեջ անպատիժ:

Դեսպան—Ո՛ր, զոր օրինակ:

Պատվիրակ—Վան, Մուշ, Ադանա և այլն, ինչպես կտեսնեք այն ցուցակին մեջ, որ Ձեր ուշադրության հանձնված է արդեն:

Դեսպան—Միայն մեկ տեղե մը գանգատ հասած է մեզ, տեսնեմ այդ անունը կրնամ գտնել այս ցուցակին մեջ, տեսնեմ ինձ ո՞րքան ծանոթ անուններ կան հոս (այդ տեղին անունը չի հիշեր, բայց կկարծե Սղերդ ըլլալու է): Մեր մարդիկը ոչ թե ներկա վիճակն է որ կգանգատին այնքան, որքան ապագային համար վախ կհայտեն:

Պատվիրակ—Քուրդերը հիմա ալ, ինչպես միշտ, իրենք իրենց իրավունք կուտան ամեն տեսակ շարիք հասցնելու անպաշտպան հայերուն...:

Դեսպան—Քուրդերը՝ հեզ մարդիկ, զիս կվստահեցնեն, որ քուրդերու զորաց գունդը, որ հոս կգտնվի, ամենին հնազանդ և ամենին հլու զորքերն են:

Պատվիրակ—Պետք է հիշենք, որ հայերը անգն են և քուրդերը զինյալ և կառավարութեան պաշտպանութիւնը կվայելեն:

Դեսպան—Անշուշտ հայերը զինվորական ծառայութենէ խուսափելու համար փախեր են և իրենց կիները ու զավակները անպաշտպան թողեր են:

Պատվիրակ—Հայերը իրենց զինվորական ծառայութիւնը քաջաբար կատարեցին, ինչպես հեղինակավոր անձինք հայտարարեցին: Բայց մեր ողբացած ամենն մեծ աղետներն մեկը կմատնանշեք, երբ արտագաղթին կակնարկեք: Իրենց հայրենիքին մեջ կյանքի պայմանները այնքան անտանելի դարձած են, որ թշվառ հայերը տարինեք ի վեր ստիպված են գունդագունդ գաղթել:

Դեսպան—Հայերը ընդհանրապես բարեկեցիկ չեն միթե:

Պատվիրակ—Ինչպե՞ս կանկալեիք, որ բարեկեցիկ ըլլան անոնք, որ շարաշար կաշխատին և պատահութիւն չունին իրենց աշխատութեան պտուղը վայելելու, երբ կկողոպտեն զիրենք, կկեղծեն իրենց ստացվածքները, կայրեն և այլն:

Դեսպան—Նախարարները իրենց այնքան ստիպողական զբաղումներուն մեջ, հայարնակ զավառները չեն մոռնար, և բարենորոգմանց ծրագիրներ կպատրաստեն:

Պատվիրակ—Ճիշտ այդ կետի մասին ալ մտադիր էի խոսիլ արդեն: Այդ ծրագիրները որքան ալ խոստումնալից ըլլան, անցելոյն երկարատև փորձառութիւնը սորվեցուցած է մեզ, թե երբե՞ք կարելի չէ անոնց գործադրութեան մասին վստահութիւն ունենալ:

Դեսպան—Բայց այդ ծրագիրը երեսփոխանական ժողովին կողմէ վավերացվելով երկրին օրենքը կդառնա, և ժամանակին դահլիճը, ո՛ր կարգի անձերն ալ բաղկանա, ստիպված կըլլա գործադրել զանոնք:

Պատվիրակ—Պատշաճ օրենքներ կրնան հաստատվիլ, բայց օրենքներու գործադրութեան մասին վստահութիւնն է, որ բոլորովին կպակսի դժբախտաբար:

Դեսպան—Ի՞նչ կպահանջեն ուրեմն հայերը:

Պատվիրակ—Հայերը միշտ պնդած են, որ իրենց բոլոր պահանջն է՝ կյանքի, ինչքի և պատվի ապահովութիւն:

Դեսպան—Այսինքն կուզեն ունենալ Ասիո մեջ այն իրավունքներն, որ անգլիացիք կվայելեն իրենց երկրին մեջ:

Պատվիրակ—Կուզեն ունենալ մարդուն բնական և տարրական իրավունքները և հուսանք, որ հետզհետե կարենան վայելել նաև անգլիացիի մը իր երկրին մեջ վայելած բա-

րիքները: Բայց իրենց տարրական իրավունքները վայելելու համար, ոչ թե բարեկարգական ծրագիրներ պետք են, այլ այդ ծրագիրներուն գործադրութեան համար եվրոպական իրական ու արդունավոր երաշխավորութիւն, առանց որո հայոց վիճակը կրնա ավելի վատթարանալ քան բարելավվի:

Դեսպան—Դժբախտաբար անգլիական մարտնավերն չեն կրնար վան ու Մուշ այցելել: Ի՞նչ եղանակով կուզեն այդ երաշխավորութիւնը, ի՞նչ է իրենց ծրագիրը:

Պատվիրակ—Հայերը կրնան իրենց ծրագիրը և իրենց փափաքները ունենալ և ի հարկին հայտնել զայն, բայց եվրոպական պետական անձանց բարի կամեցողութենէն կակնկալեն արդունավոր երաշխավորութեանց ապահովութիւնը:

Պրոֆեսոր Մ. (անգլիացի և Անգլիայէն եկած և ապա կրկին մեկնած), որ ներկա էր այս խոսակցութեան, ըսավ.

Պրոֆ. Մ. անգլիացի—Ծեք եվրոպա այս անգամ ալ զլանա հայերուն իր ազդեցիկ պաշտպանութիւնը, հայերը թերեւս ստիպվին Ռուսիո դիմել:

Դեսպան—Սատանային ձեռքն խորունկ ծովուն մեջ նետվիլ ըսել է:

Պրոֆ. Մ.—Թերեւ լավագոյն է ծովուն խորութեան մեջ նետվիլ և խեղդվիլ, քան սատանային ձեռաց մեջ շարունակաբար տանջվիլ:

Պատվիրակ—Սրբազան պատրիարքը իր կացութեան բերմամբ իսկ չէր կրնար հայտնապես եվրոպական պաշտպանութիւնը հայցել, իր ժողովրդայն մասին, բայց Ամենայն Հայոց Հայրապետը, որ Ռուսիա կրնակի, ինք ստանձնած է հայոց մասին եվրոպական պաշտպանութիւն խնդրելու գործը: Նորին Ս. Օթութիւնը համայն Հայ Եկեղեցւոյ Պետն է և իրավունք ունի, ինչպես և հեղինակութիւն, հանուն ամբողջ հայութեան խոսելու, և կներկայացնեն ոչ միայն Ռուսիո և արտասահմանի, այլ և Թուրքիո հայոց իղձերն ու խընդիրները:

Սրբազան պատրիարքը կըսե, թե հայերը իրենց տառապանաց մեջ մասնավոր վստահութեամբ մը ու ակնկալութեամբ իրենց աչքերն կդարձնեն դեպի բրիտանական մեծ ազգը, որուն երախտագետ ըլլալու պատճառներ ունին և թախանձագին կխնդրեն, որ իր պետական անձերը պաշտպանեն հայոց դատը ներկա պարագայից մեջ և կխնդրեն Ձեզմէ, որ իր այս զգացումները ու խնդիրները հաճիք հաղորդել Ձեր կառավարութեան:

Ինչպես մեր վարչութեան ատենապետը Ազգային ընդհանուր ժողովին մեջ հայտարարեց, հայոց դատը պաշտպանելը օսման-

յան կառավարության ճշմարիտ շահերն պաշտպանել է արդեն:

Դեսպանը կիսոստանա սրբազան պատրիարք հոր փափագին համաձայն իր կառավարության զեկուցանել առ այս կարևորը:

**Թ. 9բ.—Մասնավոր տեսակցություն
ոռու դեսպանատան առաջին թարգման
պր. Մանդրլշտամի⁶ հետ
(Ռուս Դեսպանատան մեջ)**

Ուրբաթ, 28 դեկտեմբեր 1912 (Յրանսերեն):

Թարգման—Ձեր ներքին գործոց նախարարին գրած թարգրիդին⁷ ի՞նչ պատասխան ստացաք:

Պատվիրակ—Նախարարը մեզ պատասխանեց այս անգամ ոչ ուղղակի կերպով, այլ արդարության գործոց նախարարին միջոցով: Իր պատասխանին մեջ երկարորեն մեջ կրենք համառոտությունը մեր թաքրիդին, լուծվածք անցնելով սակայն վերջին մասը, որ ամենակարևորն էր և որով կրենք մենք, թե Պատրիարքարանը կանգիտանա մանավանդ այն կարևոր հարցը, թե կառավարությունը բարենորոգմանց ծրագիրը կատարելու պահանջներն ու համար, վստահության արժանի ի՞նչ միջոց և երաշխիք կիտրհի: Նախարարը, ինչպես ըսի, այս վերջին հապավմամբ, թաքրիդը համառոտելի վերջ, կըսե, թե կառավարությունը Հայոց Պատրիարքարանի քվեին դիմած չէ և չի դիմել, զի այդ քվեի իրավունքը օսմանյան խորհրդարանին կպատկանի:

Թարգման—Ուրեմն պարզապես բառերով վրա կխաղան և լուրջ բան մը չկա:

Պատվիրակ—Այս կողմեն լուրջ բան մը չկա, բայց մենք կսպասենք, թե ի՞նչ պիտի ըսեք մեզ, քանի որ խոստացած էիք ի մոտո տեղեկություն տալ ռուսական կառավարության ընթացքի մասին, հայկական հարցի նկատմամբ:

Թարգման—Տակավին պիտի սպասեք քիչ մ'ալ, համբերութենեն չեք վնասեր, ընդհակառակը: Գիտեք, որ հիմա շարունակվող բանակցությունները խաղաղության հաստատման մասին երբ վերջ գտնեն, և պատերազմի արհալիրքը կորսվի, այն ատեն ահա ռուսական կառավարությունը հայկական հարցը ինքը մեջտեղ պիտի դնե, Անգլիոն և Ֆրանսայի հետ, որոնք արդեն, կրնանք Ձեզ ըսել, թե Ձեր դատին նպաստավոր են:

Եթե հիմա դեսպաններուն գումարումին ենթարկվի հայկական խնդիրը, անհաջողո՞ւ

թենն մը կվախցվի, քանզի, ինչպես գիտեք, Նույակ զինակցությունը⁸ Թուրքիո հանդեպ աժան բարեկամություն ծախել կուզե և կրնա հայկական հարցին աննպաստ ընթացքի մը հետևիլ, ըսելով, թե պետք է թողուլ, որ Թուրքիա հարկ եղածն ընե: Ռուսիա հավանաբար հայկական հարցով պիտի զբաղի Անգլիոն և Ֆրանսայի հետ, առանց մյուս պետությունները գործի խառնելու: Արդեն այս ընթացքը իր նախընթացք ունի, քանզի 1895-ի մայիսյան ծրագիրը Ռուսիո, Անգլիոն և Ֆրանսայի եռյակ պետությանց կողմն եղած դիմումներուն վրա ընդունված էր:

Բայց, ըսեք կաղաչեմ, Դուք նվրոպա պատգամավոր զրկա՞ծ եք և լրագրիները գրեցին, որ Օրմանյան սրբազանն ևս պիտի զրկեք եղեր դիմումներ կատարելու նպատակով, ստո՞ւյգ է...:

Պատվիրակ—Մենք Ձեզ դիմած էինք և Դուք ըսած էիք, որ սպասենք Ձեր տալիք տեղեկությունը, հետևաբար միշտ սպասողական վիճակի մեջ ենք, և Ձեր պատասխանին կըսպասենք, որ կարենանք մեր կողմն ըլլալիք դիմումներուն ուղղությունը որոշել:

Սակայն, ինչպես գիտեք, Նգիպոսոս, Փարիզ և այլուր հայ գաղթականություններ կան, և անոնք իրենց կողմն տեղական կառավարությանց կամ մեծ պետությանց կարտահայտեն իրենց բաղձանքները, Թուրքիո հայոց վիճակի բարելավման համար: Օրմանյան սրբազանին գալով, իբր պատգամավոր նվրոպա երթալու մասին, անհիմն էր և հերքվեցավ:

Թարգման—Փարիզ դիմում եղած ըլլալը լավեցավ, արդյունքը ի՞նչ է, կհաճի՞ր ըսել:

Պատվիրակ—Որքան որ հասկցած ենք, պարոն Փուանկարբին⁹ պարզած են Թուրքիո հայոց անտանելի կացությունը: Պարոն Փուանկարբին համակրալից ընդունելություն ըրած և ըսած է, թե երբ կարգը գա, Ֆրանսա պիտի օգնե հայոց դատին հաջող ելք մը տալու համար:

Թարգման—Ձեր ծրագիրը ի՞նչ է, և Ձեր փափագները ի՞նչ բանն կբաղկանան:

Պատվիրակ—Մեր ծրագիրը որոշ գիծեր ստացած չէ տակավին, պատճառն ալ այն է, որ կսպասենք Ձեր կողմեն մեզ ըլլալիք որոշ զեկուցումին: Որովհետև չենք ուզեր մտնել այնպիսի ճամբու մեջ, որ հակառակ ըլլալ մեր դատին համար Ռուսիո կողմն կատարվելիք պաշտոնական ձեռնարկներուն: Ահա

⁸ Անգլիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանը:

⁹ Ռեյմոնդ Փուանկարբին՝ վարչապետ և արտաքին գործերի մինիստր 1912 թվի հունվար ամսից, ապա նախագահ Ֆրանսիայի 1914 թվի հունվարին:

⁶ Mandelstam.

⁷ Հուշագիր:

այս պատճառով է, որ անձկությամբ կսպասենք Ձեր լուրերուն: Բայց մեր բաղձանքը այժմեն կրնամ իր գլխավոր գծերուն մեջ հիշել, թե մեր բաղձանքն է հայաբնակ նահանգներու ընդհանուր կառավարչությունը հանձնված տեսնել եվրոպական ձեռնհաս բարձր անձնավորության մը: Ասիկա եվրոպական կոնտրոլն է, առանց որու մենք չենք հուսար որևիցե բարելավություն հայոց ներկա տխուր վիճակին: Եվրոպացի ընդհանուր կառավարիչը պիտի ընտրվի մեծ պետությունց կողմեն և հաստատվի սուլթանի իրազեով¹⁰: Այս ալ կավելցենամ, թե ինչպես որ կանխավ ալ ըսած էի, եվրոպական պետությունց խառն կոնտրոլը իր դժվարությունց պատճառով (Ռումելի), գործնական ըլլալով այդ կոնտրոլը, կփափագինք, որ հանձնվի ուս պետության, որ իր դիրքին և դրացնություն շնորհիվ լավագույն կերպով պիտի կրնա հաջողցնել իր ստանձնելիք մանդան:

Թարգման—Դուր չպիտի ուզեիք, որ ընդհանուր կառավարիչը թուրք մը լիներ և եվրոպացի թարգման մը ունենար:

Պատվիրակ—Ո՛չ դժբախտաբար, թուրք կառավարչությունը և թուրք կառավարիչները երկիրը բարեկարգելու անկարող ըլլալին հաստատած են դարերն ի վեր, և մեր վիճակը նոր հուսախաբություններ կրելու չի կրնար հանդուրժել:

Թարգման—Բայց եվրոպական միջազգային կոնտրոլին դեմ ի՞նչ կրնաք ըսել:

Պատվիրակ—Բնութի 61-րդ հոդվածով պետությունները հայաբնակ նահանգներու մեջ ըլլալիք բարենորոգմանց հսկելու հոգը ստանձնած էին, բայց բան մը չըրին, և այս թվականեն ի վեր հայր ահռելի կերպով տուժեց: Հետո մենք տեսանք մոտիկ անցյալին մեջ մեծ վեց պետությանց կոնտրոլը Մակեդոնիո մեջ, որ դարձյալ գրեթե ապարդյուն մնաց, պետությանց ումանց շահերը և նպատակները իրար հակասելուն և իրենց զանազան ուղղություններու հետեւելուն պատճառով: Հետեւաբար, հայաբնակ նահանգներու համար եվրոպական կոնտրոլը անհրաժեշտ է, և իր հաջողության բախտը ապահոված պիտի լինի, եթե այդ հանձնվի Ռուսիո:

Թարգման—Իրավունք ունիք, Մակեդոնիո մասին խոսածնիդ շատ իրավացի է, հաճեցեք ըսել, թե Ձեր ազգային մարմինները միշտ սերտիվ միացա՞ծ են Ձեր ազգային հարցին շուրջ և թե ժողովին (ակնարկ Կեդրոնական վարչության) մեծամասնությունը

ծայրահե՞ղ, թե պահանջողական տարրերն կբաղկանա: Մենք գոհունակությամբ տեսանք, որ դաշնակցությունը հայտարարեր է, որ այս պատմական վայրկյանին մեջ ազգին մեծամասնության հետ են, զի Ձեր ուժը Ձեր միության մեջ կկայանա:

Պատվիրակ—Հայ դատին նկատմամբ մեր հայտնած բաղձանքներուն շուրջ, ազգային բոլոր մարմիններն ու կուսակցություններն համակամ են, վարչություն և Ազգային ընդհանուր ժողով իրենց մեծամասնությամբ չափավոր տարրերն կբաղկանան, բայց այս խնդիրներու շուրջ մեծամասնություն և փոքրամասնություն գոյություն չունի:

Թարգման—Ի՞նչ կըսեք վանա ոճրին մասին, լրագիրները կգրեն, թե դաշնակցության գործն է:

Պատվիրակ—Պաշտոնապես բան մը չենք գիտեր, տեղեկություն ուզած ենք, տեսնենք ի՞նչ պատասխան կուզա: Չենք կարծեր, որ դաշնակցության գործն ըլլա, քանզի Սահմանադրութենեն վերջ կուսակցությունները հայտարարեցին, թե տեղոր այլևս չպիտի ի գործ դնեն: Գափամաճյան դաշնակցականներու համակիր եղած չէ, բայց ասիկա պատճառ չէ, որ ոճիրը դաշնակցականներու վերադրենք:

Թարգման—Շատ ցավալի պիտի ըլլար, եթե այս ոճիրը դաշնակցականներու կողմն եղած ըլլար: Դաշնակցությունը Ռուսիո մեջ կառավարության կողմն հալածվեցաւ իր տեղորներուն պատճառով և մանավանդ այն ուղղությամբ, որուն հետեւեցաւ՝ միանալով ծայրահեղ և հեղափոխական տարրերուն և իր ծրագրին մեջ դրավ Կովկասը ուրալէ հաւրապետության վերածելու սկզբունքը: Դուր տեսաք, թե այս ամենքին հետ մեկտեղ, ուս կառավարչությունը ո՛րքան արդարությամբ վարեց դաշնակցականներու դատերը, և մեղմ վճիռներ արձակելով ու քիչերը միայն պատժելով: Ռուս կառավարչությունը իր պաշտոնին վրա կպահէ Կովկասի փոխարքա կոմս Վարոնցով Դաշկով իշխանը¹¹, որ խիստ համակիր է հայերուն և կգովն հաւերը, և որուն դեմ նույնիսկ բողոքներ կան, թե ծայրահեղ է իր հայասիրությանը մեջ:

Պատվիրակ—Այո, իշխանին շատ գոմեստներ յաժծ ենք և Կովկասի հայերը կխոստովանին, թե ներկա փոխարքան հեղած է իր նախորդին հայահալած ռադապականութենէն: Նմանապես Կովկաս եղած ժամանակս, գոհությամբ լսեցի, որ դաշնակցության դատին մեջ, պարապ տեղը անբա-

¹⁰ Հրովարտակ:

¹¹ Կովկասի փոխարքան 1905—1915 թ. թ.

անանված հայեր, վերջապես անպարտ ար-
ևակված ըլլալուն ուրախությունը ունեցեր են:
Թարգման—Ոչ միայն այդքան, այլև
պետությունը պատժեց հարցաքննիչ
պատավորը (Ժրժեն), որ դաշնակցականներու
պատիւն մեջ նենգություններ ի գործ դրած էր
հայոց հակառակ:

Պատվիրակ—Երբ հայերը եվրոպական
կոնսուլը կուգին ու այդ կոնսուլին ալ Ռուսիո
հանձնվիլը կփափագին, պատճառներն մեկը
և կարեւորը այն է, որ կրաղձան վերջապես
իրենք ալ վայելի արդարության բարիքը, որ
այս երկրին մեջ գոյություն ունեցած չէ ցարդ:

Թարգման—Կփափագիմ, որ հաճախ տե-
սակցինք, միշտ առիթ ունենալով խոսակցիլ
այս նյութին վրա, և կխնդրեմ, որ հաջորդ
ժամադրությունը լինի հռոմէական շրջապա-
րի (2 հունվար):

**Թ. 18ա.— Տեսակցություն ֆրանսական
դեսպանատան առաջին թարգման
պր. Բոպի¹² հետ**

Ուրբաթ, 28 դեկտեմբեր 1912:

Թարգմանը կհայտնե հերկայացուցիչին,
թե՝

«Հրահանգ ենք ստացեր հայկական խըն-
դիրը ձեռք առնելու Ռուսիո և Անգլիո հետ:
Խորհուրդ կուտամ Ձեզ բոլոր դեսպաննե-
րուն հետ բարձր հարաբերություն պահել
և անոնց աջակցությունը խնդրել:

Աշխատիլ որ Անգլիո և Ռուսիո մեջ դարձ-
յալ թյուրմիացություն չպատահի Ձեր հարցի
շուրջ»:

Եվ երբ ցույց տրված է մեր ծրագրի հիմ-
նական կետերը, պատասխանած է.

«Եթե իսկ միայն եվրոպացի ընդհանուր
կառավարիչը ընտրվի պետություններեն և
այդ հողավածը ընդունվի, արդեն ինքնին եվ-
րոպական երաշխավորություն ըսել է»:

Ուզած է գիտնալ, թե ծրագրին մեջ գոր-
ծադրության հսկելու հոգը մեկ պետության
հանձնվի ըսելով, որո՞ւ կակնարկվի, Ռու-
սիո՞, հարցուցած է, և պատասխանը դրական
եղած է:

Փարիզ, օսմանյան դեսպանին եղած դի-
մումը Պողոս փաշայի կողմն ի՞նչ նպատա-
կով եղած է, իբր պարզ քաղաքավարական
այցելութիւն մը, թե ճնշումի տակ եղած է:
Պատասխանված է, թե պարզ քաղաքավարա-
կան այցելութենն մը ավելի արժեք չունի:

**Թ. 14ա.— Տեսակցություն անգլիական
դեսպանատան առաջին թարգման
պր. Ֆից Մորիսի հետ**

(Անգլիական դեսպանատան մեջ)

20 հունվար 1913:

Պարոն Ֆից Մորիս խոսելով ծանոթ է վրս-
տահելի անձի մը հետ, հայտարարած է ի մի-
ջի այլոց, թե պետք է գիտնան հայերը, որ՝
Ա. Որբան ալ Ֆրանսա և Անգլիա ցարդ
միշտ հակառակած են—1878-են ի վեր մա-
նավանդ—Ռուսիո պետության հայոց և Թըր-
քահայաստանի նկատմամբ ունեցած ծրա-
գիրներուն և ձգտումներուն, սակայն այժմ
պարագաները փոխված լինելով, իրենք
մեկ կողմ թողած են իրենց երբեմնի հակա-
ռուս քաղաքականությունը և ընդհակառակը
իրենք ուժ պիտի տան Ռուսիո, այժմու Թըր-
քահայաստանի մասին բռնելիք քաղաքակա-
նություն:

Բ. Հայկական հարցը առ այժմ եվրոպա-
կան դիվանագիտական սեղանին չպիտի
հանվի, ցորչափ տե՛նն Բալկանյան պատե-
րազմով համաշխարհային խաղաղության
սպառնացող վտանգները, և վերջապես չլուծ-
վին Բալկանյան կնճիռները: Բաց աստի,
կսպասեն Եռյակ համաձայնության պետու-
թյունները Ավստրո-Հունգարիո տերության
Բալկանյան կնճիռներու պատճառով ի զին
կոչած զորաց արձակման:

Գ. Արդ, այս հաշվով կենթադրվի, որ հայ-
կական հարցը եվրոպայի դիվանագիտական
սեղան պիտի ելլի հռոմէական հունիսին-հու-
լիսին. և կրնա հավաստել, որ հայկական
հարցը իր վերջնական լուծումը պիտի ստա-
նա այս 1913 տարվա ընթացքին:

Դ. Թըքահայերը պետք է համոզվին, թե
իրենց փրկությունը ռուս պետության ձե-
ռամը կրնա ըլլալ միայն, հետևապես պետք
է անոր օժանդակության և խորհուրդներուն
դիմեն: Մանավանդ, որ Թըքահայաստանի
բարեկարգության հսկողությունը ռուս կա-
ռավարությունը պիտի ընե, և աս է, որ առ
այդ հարմարություն ունի:

Ե. Թըքահայոց խորհուրդ կուտամ, որբան
հնար է լուռ մնալ, երբեք չգտնիլ օսմանյան
կառավարության հետ, անաղմուկ գործել,
արտասահմանի հայ գաղութներուն թողնով
հայկական հարցի հետապնդման գործը, ան-
շուշտ ազդեցությամբ, հեղինակությամբ և
միջնորդությամբ Ամենայն Հայոց Ընդհան-
րական Հայրապետին:

¹² Auguste Boppe.

**Թ. 19ա.— Տեսակցություն
գերման դեսպանատան առաջին թարգման
կոմս Բանիցիի հետ
սրբապան պատրիարքի տան մեջ**

Երեքշաբթի, 26 հունվար 1913:

Պողոս փաշայի¹³ Փարիզի Գերման դեսպանին տված մեկ գաղտնի տեղեկագրին և Բեռլինի հայասեր գերմաններին կազմված կոմիտեին ջանքերուն շնորհիվ, գերման կառավարությունը հրահանգ դրկած լինելով մայրաքաղաքիս գերման դեսպան պարոն Վան-գենհայմի, անոր կողմն թարգման կոմս Բանից, հանուն դեսպանին, պաշտոնապես ներկայացավ մասնավորաբար տեղեկություններ ուղևորվ Կիլիկիո հայության մասին, և խնդրեց, որ հայոց Կիլիկիո վիճակացույցը պատրաստելով տաճք գերմանական դեսպանատուն: Իր բոլոր հարցերուն սրբազան պատրիարքը և ներկա եկեղեցականը գոհացուցիչ պատասխաններ տալով մեկնեցավ թարգմանը, խնդրելով որ Կիլիկիո ներկա իրադարձությանց մասին իրազեկ ընենք զիրենք: Այս այցելության առթիվ հայտնի եղավ, որ Գերմանիա բացորոշապես հայտնել կուզե մեզ, թե Կիլիկիո մասին մեզ հետ պետք է բանակցիք, իբր մեր ազդեցության շրջանակին հատուկ գործ:

**Թ. 15ա.— Պաշտոնական տեսակցություն
ռուս դեսպանատան առաջին թարգման
պր. Մանդլիշտամի հետ
սրբապան պատրիարք հոր տան մեջ
ի ներկայության սրբապան պատրիարքի
և մեկ կրոնական ու մեկ աշխարհական
վարչության անդամներուն**

Դե. 30 հունվար 1913:

Պաշտոնական հանձնում հայաբնակ վեցյակ նահանգներու բարեկարգության ծրագրին, ի ձեռն սրբազան պատրիարք հոր:

Պատրիարք (Ֆրանսերեն)—Թեև ուշացուցինք մեր ժողովուրդի բարենորոգմանց պահանջներու ծրագրի հանձնումը, բայց պետք էր լուրջ կերպով քննել, կշռել ու ապա պատրաստել ծրագիր մը, որ համապատասխան լիներ իրապես մեր ցավերուն և մեր ժողովուրդի կրած տառապանքներուն: Զիտեք արդեն, թե մենք անկախություն չէ որ կպա-

հանջենք, այլ մեր պատվի, կյանքի և գույքի ապահովությունը:

Ահավասիկ ծրագիրը, որ Ձեզ հանձնելով, կխնդրեի հաճեիք հանձնել վսեմաշուք դեսպանին, հանուն թրքահայ ժողովուրդի: Պիտի տեսնեք, որ եղած առաջարկները շատ համեստ են և հիմնված լինելով երկրի ընդհանուր օրենքներու վրա, կպահեն նույնիսկ վարչական ձևը, հիմնվելով ապակեդրոնացման սխառմի և ազգերու հավասարության սկզբունքի վրա: Ձեզ կմնա զիտնալ, թե թուրք կառավարության միջոցա՞վ գործադրել կուտաք, թե դուք կգործադրեք անձամբ:

Խնդրեմ հաճեցեք հաղորդել վսեմաշուք դեսպանին, որ այս ծրագիրին մեջ եղած պահանջները, իր էական և հիմնական կետերու մեջ, պահանջներն են բովանդակ հայ ազգի: Այս ծրագիրը իր պատճառաբանությունները պիտի ունենա, որ մոտ օրեն նույնպես պիտի հանձնվի վսեմաշուք դեսպանին:

Վսեմաշուք դեսպանին կարծիքները ասոր նկատմամբ հարգանքով կակնկալենք, ինչպես նաև իր խորհուրդները ու թեկադրությունները:

Մենք յպիտի հարցնենք Ձեզի, թե մեր հարցը ե՞րբ պիտի լուծեք, այլ կարծեմ արշալ հեղեղներու մեջ իր կյանքը ապրող բնատուր և քաղաքակրթության միշտ ձգտած հայ ժողովուրդը իրավունք պիտի ունենա ըսելու Ձեզի. «Կպահանջենք, որ վերջնապես ազատեք մեզի մեր տառապանքներեն»:

Հայ ժողովուրդը միշտ ձեզմե է, որ սպասած է իր փրկությունը: Անցյալին մեջ արտաքին պայմանները միշտ արգելք եղան դժբախտաբար, կհուսամ, թե վերջած են այդ արգելքները. և այս անգամ վերջապես մեր ժողովուրդը ևս պիտի կրնա տանելի կյանքի մը արժանանալ, փրկվելով զինք հյուժող տառապանքներին:

Առաջին անգամ ըսի արդեն վսեմաշուք դեսպանին, և այս անգամ ալ կկրկնեմ, եթե բան մը յպիտի ընեմ մեզ համար, խնայեցե՛ք մեզի, զի հետևանքներ շատ աղետաբեր պիտի լլլան արդեն դառնեի ի վեր տանջվող հայ ժողովուրդին համար:

Կխնդրեմ, որ վսեմաշուք դեսպանը իմ աղերսներու հաճի ներկայադնել առ ոտս Վեհափառ Կայսեր Մեծին Ռուսիո (Գրավոր և Ֆրանսերեն լեզվով ըսված):

Թարգման—Իրավունք տալով սրբազան պատրիարք հոր խոսածներուն, հույս հայտնեց, որ հայոց այս դուզնաքյա պահանջումներն կիրադրովին, և խոստադավ ծրագիրը ներկայացնել դեսպանին, և եթե դիտողություններ ունենա, իր կարգին հաղորդեք սրբազան պատրիարքին:

¹³ Պողոս փաշա նուպար, որդին Եգիպտոսի նախկին վարչապետ նուպար փաշայի:

Պատրիարք—Քիչ օրեն պիտի հանձնենք
և այս ծրագրի «Exposé des motifs»-ը¹⁴,
մի առ մի հիշված են ծրագրին յուրա-
նչյուր հոգվածին բացատրությունները և
պատճառաբանությունները: Բաց աստի, կու-
մենք գիտնալ, թե արդյոք օգտակար չէ՞, որ
յուրաքաղաքիս մյուս մեծ տերությունց ղեկ-
ավարներուն ևս մեկ-մեկ օրինակ սույն ծրա-
գին տանք:

Թարգման—Առ այժմ որոշ կարծիք չեմ
կրնար հայտնել, մինչև որ վսեմաշուք ղեկ-
ավարին հետ այս մասին շտորհրդակցիմ:

Ներկայից մին—Ստույգ է, որ հայերը
մենք հույսը դրած են միմիայն Ռուսիո կա-
ռավարության վրա, բայց քանի որ պաշտո-
նապես կղիմեն եվրոպական մեծ պետու-
թեանց՝ արդյոք անհրաժեշտ չէ՞, որ մյուս
պաշտոններուն ևս մեկ-մեկ օրինակ տրվի
արեւելահայկական ծրագրին:

Թարգման—Առ այժմ սպասել հարկ է:
Ապա հանձնվեցաւ նաև պր. Թարգմանին
այսպէսնակ վեց նահանգներու ազգագրական
հիմնականցը, ըստ կարգին բացատրու-
թյուններ և լուսաբանություններ տալով վի-
սակացուցի աղբյուրներու մասին: Թարգմա-
նը շատ շահեկան գտնելով սույն վիճակա-
նացը, ինչ-ինչ մեկնություններ ուղեց, որոնց
առատախանվեցաւ նույնպէս գոհացուցիչ
ներկայի, և ապա մեկ ժամ և մեկ քառորդ
ներքով հրաժեշտ առաւ Թարգմանը և մեկնե-
աւ:

Թ. 17բ.—Տեսակցություն
ոռու դեսպանատան առաջին թարգման
պր. Մանդրիշտամի հետ
ոռու դեսպանատան մեջ

Ուրբաթ, 7 փետրվար 1913:

Պատվիրակ—Կիսափազինք գիտնալ, թե
Մեր հանձնած բարեկարգության ծրագրի մա-
սին վսեմաշուք ղեկավարին և Ձեր կարծիքը
մինչ է և ունի՞ր դիտողություն:

Թարգման—Մինչև որ «Exposé des
motifs»-ը չստանանք, չենք կրնար որոշ
կարծիք հայտնել, որովհետև ծրագրին յուրա-
քանչյուր հոգվածը տեղի կուտա այլևայլ
հարցումներու և անհրաժեշտ է հատուկ բա-
ցատրությունց, որոնց պատասխանները ան-
շուշտ պիտի գտնվին ծրագրին պատճառա-
բանությունց մեջ:

Թարգմանը հանուն ղեկավարին կարծիք
հայտնեց, որ երբ ծրագրին «Exposé des
motifs»-ն ևս պատրաստ լինի, կարելի է ի
միասին հանձնել Անգլիո և Ֆրանսայի ղեկա-
վարներուն, և կրկին շեշտեց, որ փութաց-
նենք ծրագրին պատճառաբանյալ տեղեկա-
գիրը, առանց որու հնար չէ որոշ կարծիք ու-
նենալ ծրագրի մասին:

Թ. 20ա.—Տեսակցություն
ոռու դեսպան Դը Գիրսի հետ

12/25 ապրիլ 1913:

Դը Գիրս փափագ հայտնած ըլլալով տե-
սակցություն մը ունենալ Պատրիարքարանի
և դաշնակցության ներկայացուցիչներու հետ
միատեղ, ներկայացանք առավոտյան ժամը
9-ին երկ-երկու ներկայացուցիչներով:

Դեսպան—Ընդունեցի Ձեր ծրագիրը և
ուշի-ուշով ուսումնասիրեցի զայն. այդ ծրա-
գիրը, լայն գիծերով, պահանջները կներկա-
յացնեն. կըմբռնեմ, թե ինչո՞ւ մանրամասնու-
թյան մեջ մտած չեք և իրավունք ունիք: Ձեր
ծրագիրը, որ ընդհանուր առմամբ լավ պատ-
րաստված է, իմ տեղեկագրովս պիտի ղրկեմ
Պետերբուրգ՝ արտաքին գործոց նախարա-
րության, որ զայն ուսումնասիրելն վերջ
կա՞մ իր հավանությունը պիտի ընեն: Թուր-
քահայոց Պատրիարքարանը այն ատեն կա՞մ
նույնությամբ և կամ, եթե յուրացնեն ոռու
կառավարության դիտողությունները և յու-
րացնեն բարեփոխելով զայն՝ պիտի պատրաս-
տեն իր վերջնական ծրագիրը՝ թրքահայոց
պահանջները արտահայտող՝ և ներկայացնեն
զայն եվրոպական պետությունց: Թեպետև
մինչև ոռու արտաքին գործոց նախարարու-
թենն պատասխան ստանալս պաշտոնապես
չեմ կրնար կարծիք հայտնել Ձեր ծրագրին
վրա, բայց թող ներվի ինձ ծրագրին երկու
կետերուն վրա իմ անձնական—ոչ պաշտո-
նական—կարծիքս հայտնելու:

Առաջին և ամենաէական Ձեր պահանջը
կգտնվի ծրագրին գլուխը: Դուք կուզեք եվրո-
պացի բարձր կոմիսար¹⁵ մը՝ անվանված եվ-
րոպական պետություններն և վավերացված
սուլթանի կողմից: Այս ձևի պահանջում մը
հակառակ է սուլթանին վեհապետական իրա-
վանց և կենթադրե անջատական ձգտումներ,
արդեն նախընթաց ալ շունի, հետևաբար շատ
հավանական է, որ մերժվի թե՛ եվրոպական
պետությանց և թե՛ սուլթանին կողմից: Ըստ
իս պետք է բարեփոխել և պահանջել բարձր
կոմիսար մը՝ անվանված սուլթանին կողմից,
համաձայնությամբ եվրոպական պետու-
թեանց: Այս ձևը ընդունված է շատ մը նման-
օրինակ պարագաներու մեջ: Երբ եվրոպական
պետությունները իրենց հավանությունը

14 Պատճառաբանյալ տեղեկագիրը:

15 Haut commissaire

հայտնեն, անշուշտ անոնք պիտի հավանին այնպիսի մեկի մը, որ ծանոթ ըլլա իր վարչական կարողութեամբ և իր անկախ և ազդեցիկ հատկութիւններով, որով զերծ կ'մնա օսմանյան կառավարութեան ազդեցութենէն, կ'զրօն ազատ և անկախ, այսպիսով գոհացում կ'ստանա այդ հոգեմեծին տակ թաքնված Ձեր պահանջումին: Ձեռն կրնար ապահովել Ձեզի, թե բարձր կոմիսարը անպատճառ ելլորպացի պիտի ըլլա, թեպէտեւ հավանական է, որ այդ մասին աշխատվի, բայց երբ կոմիսարը օսմանցի ըլլա, անշուշտ քրիստոնյա պիտի ըլլա:

Երկրորդ կետն այն է, որ Դուք բարձր կոմիսարին իրավասութիւն կ'թողուք երկրին ընդհանուր օրենքները բացատրելու ձեռն տակ, տեղական պետքերուն պատշաճ օրենքներու և կանոնադրերու հրատարակումը: Նախ, առանց անջատողական ձգտումներու, երկրին ընդհանուր օրենքները կարելի չէ փոխել, և ի՞նչ հարկ, արդեն գիտենք, թե առանձնաշնորհյալ նահանգի մը մեջ երկրին ընդհանուր օրենքները իրենց ուժը մեծապէս կ'կորսնցնեն, երկրորդ՝ բարձր կոմիսարը, որ գործադիր մարմինը կ'ներկայացնեն, չի կրնար բնավ օրենք և կանոնագիր պատրաստել. այդ իրավունքը տրված է միմիայն օրենսդիր ժողովո, որ այս պարագային մեջ՝ նահանգային ընդհանուր ժողովն է, այս վերջինն ալ, առ առավելն, կրնա պատրաստել տեղային պետքերուն պատշաճող վարչութեան կամ ելեմըտային օրենքներ կամ կանոններ:

Դուք, Ձեր ծրագրին մեջ, կես առ կեսի դրութիւնը կառաջարկեք, մինչ ոչ մեկ գաւառի մեջ հայերը մեծամասնութիւն կ'ակազմեն: Ըստ ձեր վիճակագրութեան, վեց նահանգաց մեջ առ առավելն 45% հայ և 45% իսլամ բնակչութիւն կա, իսկ մնացյալ 10% ուրիշ ազգեր են:

Պատվիրակութիւնը — Պատասխանեցինք, թե թվական տեսակետով դեսպանը իրավունք ունի, բայց պետք է նաև ի նկատի առնել ընկերային, տնտեսական և քաղաքակրթական որակը հայերու, որ անհամեմատ ավելի գերազանց է: Մեր ընկերներն մեկը ձեռնարկած է հայաբնակ վեց նահանգաց ընկերային, տնտեսական և կուլտուրական ուսումնասիրութեան մը, ուր պիտի տեսնվի, թե հայոց և իսլամաց մեջ ո՞րքան մեծ քաղաքակրթական տարբերութիւն կա:

Դեսպանը ըսավ, թե այդ շատ կարեւոր աշխատութիւն մըն է և թե շատ կցանկար կցել իր տեղեկագիրներուն, և թե այդ աշխատութիւնը շատ զորավոր մեկ փաստ է հայ դատին պաշտպանութեան համար:

Մեր ընկերներն մեկը պատասխանեց, որ այդ աշխատութեան ամբողջացումը ժամա-

նակի կ'կարոտի, քանի որ դեռ միայն Սվազինն է պատրաստ: Դեսպանը ըսավ, որ կարելի եղածին չափ արագ պիտի պատրաստել: Ինքը կուզէ շուտով զրկել իր տեղեկագիրը և միայն Սվազինը առ այժմ կ'ըսէ, որովհետեւ իբր օրինակ կրնա ծառայել մյուս նահանգաց վերաբերյալ: Խոստացանք մինչև չորեքշաբթի ներկայացնել Սվազի վիճակագրութիւնը և ուսումնասիրութիւնը, որպէսզի դեսպանը զրկէ Պետերբուրգ:

Դեսպանին բացատրվեցաւ նաև, որ ամենն շատ թափառիկ ցեղեր պարունակող վայրերը հայկական վեց նահանգներն են, թե անկէ դուրս թափառիկներու փոքր մաս մը կա:

Դեսպանը տեղեկութիւններ ուզեց Նուպար փաշայի¹⁰ գործունեութեան վրա:

Բացատրեցինք, որ Նուպար փաշան եվրոպական համբավ մը ունի, շնորհիվ իր հորը, թե ինքը լավ դիրք մը ունի հոն իր հարստութեան, կրթութեան և տաղանդին համար, կհարգվի քաղաքական բարձր դասին մեջ կոնդոն թե այլուր և թե ան իր տաղանդը, սիրտը ու հոգին դրած է հայկական դատին մեջ:

Դեսպանը պատասխանեց, որ Նուպար փաշային գործունեութիւնը շատ օգտակար կրնա ըլլալ հայոց դատին, դիպլոմատիկ աշխարհին հետ կապ պահելով, պրոպագանդա ընելով, հարաբերութիւններ մշակելով և համակրանք ստեղծելով հայոց դատին համար: «Պիտի գիտնաք, որ այսպիսի պարագաներու մեջ ժողովուրդի համակրանքը և հանրային կարծիքը մեծ դեր կ'խաղան», — ավելցուց նա:

Խորհուրդ հարցուցինք, թե ի՞նչ պիտի ըլլան մեր հարաբերութիւնները մյուս դեսպանատանց հետ:

Դեսպանը պատասխանեց, թե «Պետք է լավ հարաբերութիւններ մշակել բոլոր դեսպանատանց հետ և մասնավոր առանց կեղծիքի խոսիլ, թե համակիր պետութեանց — Զրանսայի և Անգլիո — կրնանք բերանացի տեղեկութիւններ տալ ծրագրի մասին և, եթէ պահանջվի, տալ նույնիսկ ծրագիրը նույնութեամբ:

Վերջապէս խնդրեցինք հայտնել, թե ո՞րքան կարելի է հուսալ մեր դատի հաջողութեան:

Դեսպանը պատասխանեց, թե պաշտոնապէս չպիտի կրնա այդ մասին բան մը ըսել և թե հարկ է, որ սպասե հրահանգներու, բայց անձնապէս կրնա մեզի վստահացնել, թե ուս կառավարութիւնը շատ համակիր է այս

¹⁰ Պողոս փաշա Նուպար:

պահում մեղի նկատմամբ և պիտի ջանա, որ աշխարհական կնճիոր հարթվել անմիջապես չմերժը հայկական հարցը դրվի դիվանագիտական սեղանին վրա և մեծ հույս կա, որ գոյացում պիտի տրվի հայոց պահանջներուն: Մայց, ավելցուց դեսպանը, «Ինչպես գիտեք, աղաքականության մեջ բան մը կարելի չէ ուղղակի նախապես. քաղաքականության մեջ ամեն բան կախում ունի օրն օրին առաջ չկած դեպքերեն և դիվանագիտության ձեռնարկություններեն»:

Դաշնակցության ներկայացուցիչները, ուսումնասիրելով, ըսին դեսպանին, թե կոնտրոլին գործադրության կարծյաց փոքրիկ տարբերու-

թյուն մը կա Պատրիարքարանի և Փարիզի պատգամավորության մեջ:

Դեսպանը պատասխանեց, որ հայերը եվրոպական կոնտրոլ մըն է որ կպահանջեն և պետք է որ պահանջեն, սակայն կոնտրոլին ձեռնարկական պետության պետք է ձգել որոշելու Հետո, ավելցուց, թե ամեն անգամ որ իրեն պետք ունենանք, ինքը պատրաստ է միշտ սիրով ընդունելու զմեզ:

Նորհակալություն հայտնեցինք և ըսելի վերջ, թե հայերը իրենց արդար դատը ուս կառավարության են հանձնած, հրաժեշտ առինք գոհ տպավորության տակ:

(Շարունակելի)